
מבעיות התהוותה של המתיבתא / The Emergence of the Talmudic Academy in Babylonia / בבבל

Author(s): משה בר and Moshe Beer

Source: *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* / דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, תשכ"ה / 1965, Vol. ד, VOLUME I / כרך א (תשכ"ה / 1965), pp. 99-101

Published by: האיגוד העולמי למדעי היהדות / World Union of Jewish Studies

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23514465>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* / דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות

בכורות נו סע"א; תמורה כה א; גדה כד ב). רב היה משתף את תלמידיו, למצער הנחשבים בהם, בשעה שהיה יושב בדין (ראה סנהדרין ז סע"ב-ח רע"א לו סע"א-רע"ב; ירושלמי יבמות פט"ו טו א). רב היה מתפלל עם תלמידיו (ירושלמי ברכות פ"א גג; בבלי ברכות יא ב). ולעתים היה רב גם סועד עם תלמידיו (שבת טו ב; ברכות מז א). רב היה דורש בהלכה ובאגדה בפירקא, היא דרשה שהיתה מיועדת לציבור הרחב (חולין טו א; ירושלמי תרומות פ"ב מא ג). כל הפעילויות הנזכרות הן המאפיינות את המתיבתא וראשה. אולם עדיין מורגש חסרונם של שני עניינים בבית מדרשו של רב, שהם אופייניים למתיבתא הבבלי. חסרות לנו עדויות על סדר ישיבה קבוע של חכמי בית המדרש. על כך אנו שומעים לראשונה בבבל בימיו של רב הונא, בדרך כלל בנוסח 'יתיב פלוני מקמיה דפלוני ויתיב וקאמר', או בצורה מורחבת 'יתיב פלוני (ופלוני) אתוריה דפלוני קמיה דפלוני ויתיב פלוני וקאמר' (בקשר לרב הונא ראה ברכות מט א; סוכה יא א; ב"ק קב א; תולין מט א; ושם קיא ב). כמו כן אין אנו מוצאים בימיו של רב עדות מכרעת על קיומה של ה'כלה' ושל ה'תרביצא', שהם תלקים ממבנה המתיבתא.

ומכאן לבעיה השניה – האם צמחה ונתפתחה המתיבתא ממוסד אחר שקדם לה או האם המתיבתא בבבל היא העתקה מן הישיבה שבא"י. הדעת נותנת שהמתיבתא היא המשך יצירה של הישיבה בא"י. אם כי יאמר מיד שאין בידנו עדויות מספיקות כדי לעמוד על השתלשלות המתיבתא בבבל בשלביה הראשונים. מכל מקום, דומה שיכולים אנו לדחות את הדעה הרווחת בהיסטוריוגרפיה לפיה קדמה הסידרא למתיבתא.

מקורה של דעה רווחת זו היא שיתח שנתנהלה בין שני חכמים, בין אמורא מבבל שביקר אצל רבי יוחנן בסבריה, שנמסר עליה בחולין קלז ב, חז לשונה: 'כי סליק איסי בר הני' (י"ג 'בר חינ' או 'בר הני' או 'בר הינ' או 'בר תגי' ועוד) אשכחיה לר' יוחנן דקא מתני ליה לבריה רחלים. אמר ליה, אתנייה רחלות... אמר ליה (=ר' יוחנן) מאן ריש סדרא בבבל. אמר ליה אבא אריכא...'

ועל יסוד שאלתו של ר' יוחנן 'מאן ריש סדרא בבבל' כתב בעל סדר תנאים ואמוראים (מהד' גיבואר, עמ' 182) את הדברים הבאים: 'וביומי דרבי נחית רב לבבל בשנת תק"ל למנן יון דרגילנא ביה. והוה הכא ר' שלא רישא ברבנן. דאמרינן רב איקלע לאתריה דר' שלא קם עליה באמורא (ר') יומא כ ב; ובירושלמי שקלים פ"ה מז ד; ושם סוכה פ"ה נה ג)... ואיתרתק (=רב) לדוכתא דלא הוה אית ביה תורה והיא סורא דקריא מתא מתסיא ואיתקרי ריש סדרא.

על מנת לעמוד על שלבי התהוותה של המתיבתא הראשונה בבבל צריכים לעיין תחילה בבתי המדרש ובבתי הדין בבבל בימי התנאים – במבנם, בדרכי הלימוד, בסדרי הלימוד, ביחסים שבינם לבין מוסדות ציבור והנהגה אחרים ועוד. ברם, במסגרת הזמן המצומצמת נעיין רק בקיצור נמרץ בשתי בעיות. האחת: כלום היתה קיימת בבבל סידרא, שממנה צמחה המתיבתא, כפי הדעה הרווחת בספרות ההיסטורית שלנו. והבעיה השניה: מתי נתייסדה המתיבתא הראשונה.

אולם נקדים לעיין זה הגדרת המתיבתא. המתיבתא היתה מורכבת מת"ח קבועים וראש הישיבה. חבר חכמים זה היה מכונה בישיבות א"י בשם 'תברייא', 'חברותא', ובבבל היה כינויים 'רבנן'. חבורה זו נתלכדה ע"י לימוד ותפילה בצוותא, סעידה משותפת, ולעתים אף מגורים משותפים, לקבוצה דתית-חברתית מגובשת בעלת אורח חיים משותף. מהם יצאו, במרוצת השנים, ראשי העדה היהודית בתחומים דתיים-ציבוריים ומנהליים שונים שאי אפשר לפרטם כאן. עיקר חשיבותה של המתיבתא בכך, שהיא היתה המוסד העליון והמוסמך ביותר לתלמוד תורה ולפירושה הלכה למעשה, כולל בירורי שאלות בהלכה שהובאו לפניהם, ובלשונם של אמוראי בכל 'שאלה שצריכה לפנים', ומתן תשובה עליהן. כמו כן שימשו ראש הישיבה וחכמיה בתור בית דין הנחשב ביותר.

הגדרה זו עולה מתוך עימות מתיבתא מול בית מדרש, מתוך השוואה לישיבה בא"י בימי האמוראים, וגם בדרך היקש מסויג לדבריו של רב נתן הבבלי, שמתחיתסים, כידוע, לימיהם של גאונים בכל. אולם לצורך השאלה המצומצמת על דבר התהוותה של המתיבתא בבבל עלינו להתרכז בעיקר במעבר מבית מדרשו של רב שלא בנהרדעא לימיו של רב הונא, שבימיו אנו כבר נתקלים במתיבתא מגובשת, כפי שהיא מצטיירת לעינינו מימיהם של אמוראי בבבל מן המתצית השניה של המאה ה-3 והלאה. מכאן שהעיין במבנה בית מדרשו של רב, ובהבלעה מכוונת גם זה של שמואל, ובסמכותו, עומד במרכז עיונו. נמנה, איפוא, את סימני ההיכר של המתיבתא שכבר מצויים היו בבית מדרשו של רב. בבית מדרשו של רב אנו מוצאים חבר חכמים קבוע. אלה היו מתרכזים ברוב ימות השנה מסביב לרבם ושומעים דרשותיו. (פסחים ח א; כתובות קו א; ועיין בדבריו של רש"י למו"ק כת א, מהדורת קופפר, עמ' 93, ד"ה תוכמתיה דרב הונא). בשיעוריו היה רב מסתייע ב'תנא'. כדרך שראשי הישיבה היו נוהגים במרוצת הדורות (הנוסח הרווח הוא 'תני תנא' [לפעמים מפורש שמו של התנא] קמיה דרב פלוני. בקשר לרב ראה ב"מ עו ב; ובחים עה ב; חולין טו א;

היהודית, ומאז והלאה 'ראש ישיבה עם ראש גלות שניהם מנהיגים'...

אולם המחבר של סדר תנאים ואמוראים כתב: 'ובימי רבינו הקדוש ירד רב לבבל והורה בו אסור והתר והלכות בנהרדעא ומצא את ר' אבא מנהיג שררות בבבל. וכל זמן שהיה ר' אבא קיים לא נהג שררות עד שנפטר ר' אבא לגן עדן' (מהד' גיבואר, עמ' 176). ר' אבא הוא, כפי הנראה, אביו דשמואל. מכל מקום, אין בדבריו של המחבר שום ידיעה על שיתוף פעולה בין רב, בתור ראש ישיבה, לבין ראש הגולה. יתר על כן: בסדר עולם וזוטא (מהד' גיבואר, עמ' 77) מצוייה ידיעה שונה מזו של רב שרירא גאון על ייסוד הישיבה הראשונה בבבל. שם נאמר: 'ולאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך ארץ ישראל והיא ישיבת סורא. ומלך בה רב הונא מ' שנה והוא היה ראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל'.

על יסוד מובאות אלה מתברר שלא היתה בימי הגאונים מסורת אחידה ומכוונת על ראשיה של המתיבתא בבבל. אולם, דומה, שדבריו האמורים של רב שרירא גאון מיוסדים על מקורות בתלמוד שיש באפשרותנו לעקוב אחריהם במידה רבה יותר מאשר אחר דבריהם של בעל סדר תנאים ואמוראים ובעל סדר עולם וזוטא. הוזה אומר, ידיעות שונות בבבלי מחזקות דבריו של רב שרירא גאון.

אלא לפני העין במקורות נעמיד שאלה אחת – כלום יכולים אנו להניח שעם בואו של רב לבבל ויתרו ראשי הגולה על שלטונם הבלעדי, ונתחלקו בו עם רב, לפי דבריו הנזכרים של רב שרירא גאון? דומה שהתשובה היא שלילית. קשה להניח שרב ייסד תיכף עם בואו לבבל מתיבתא. עלינו להניח תהליך מסוים שעל פרטיו אין בידנו לעמוד. העין בש"ס עשוי הוא ללמדנו על תהליך מסוים בקיום רחבים למדי. ואלו הם: רב היה משתף פעולה עם ראש הגולה בפעילות ציבורית-דתית ובפעילות מנהלית. לא תמיד עלה שיתוף זה יפה. אולם ברבות הימים נמצאה, כפי הנראה, שפה משותפת, תוך הכרה הדדית בחלוקת סמכויות. אף העובדה שרב התחתן במשפחת ראש הגולה מעידה על הצלחת השיתוף והקירבה ביניהם, למצער באחרית ימיו של רב.

נציע, איפוא, מקורות מועטים כדי להדגים את דברינו אלה. על שיתוף פעולה בין רב לראש הגולה בתחום הציבורי-המינהלי אנו שומעים בירושלמי תענית פ"ד סח א: 'שמואל ואילין דבית שילה הוון שאלין בשלמה דנשיא בכל יום. והוון אילין דבית שילה עלין קדמי ויתבין קדמי. פלגון איקר לשמואל ואייתבניה קדמי. עאל רב לתמן ופלג ליה שמואל איקר ואותבניה קדמי. אמרין אילין דבית שילה אגן תנייגין אגן וקבל עליו שמואל מיתב תליתא'.

בלא להיכנס לניתוח מדויק במשמעות החברתית של הסיפור הנזכר, רשאים אנו להניח שביקורים תכופים אלה בביתו של ראש הגולה לא נועדו רק לשאול בשלומם – כאות הכנעה והבעת כבוד – אלא שבהזדמנות זו היו דנים גם בצרכי הציבור. ולמצער מעידים הדברים על קיומם של קשרים הדוקים בין ראש הגולה לרב.

דאמר ליה ר' יוחנן לאבא בר חני מאן ריש סדרא בבבל. אמר ליה אבא אריכא... ובעל סדר עולם וזוטא כתב: 'בתחילה בימי רב שהיה סוף התנאים ותחילת אמוראים לא היתה עדיין ישיבה בבבל אלא הנשיאים שהיו שם לא היו קורין אותן אלא ריש סדרא כדאמרין מאן ריש סדרא בבבל, אמר ליה אבא אריכא והוא רב' (מהדורת גיבואר, עמ' 77). וקרוב לזה כתב רב שרירא גאון באגרתו (מהד' לוי, עמ' 80): 'ואקרי (=רב) ריש סדרא דקאמר ליה ר' יוחנן לאיסי בן חני מאן ריש סדרא בבבל. אמר ליה אבא אריכא...'

הצד השווה בשלושת החיבורים הנזכרים שהם מציינים במפורש שהמקור על קיומה של הסדרא בבבל הוא בשאלתו של ר' יוחנן. וזהו גם המקור היתדי שעליו הסתמכו האחרונים. אולם אם אנו מציינים בחולין, ובייחוד בהוראתו של המונח סדרא, יתברר שאין בידנו כל ראיה על קיומה של הסדרא בבבל.

ר' יוחנן, השואל 'מאן ריש סדרא בבבל', הוא, כידוע, אמורא ארצישראלי. והמונח סדרא שבפי בני ארץ ישראל הוראתו העיקרית בית כנסת, כפי שנתפרש על ידי ר"ח לוי, שדבריו הובאו על ידי ר"ש ליברמן בירושלמי כפשוטו, עמ' 104: 'סדרה (רבה) פירושו בית הכנסת (הגדול) שכן בשומרונית סדר פירושו: אסף, כנס, ולפי זה סדרא – כנסת, כנישתא'. המונח סדרא לא היה רווח כלל בלשונם של בני בבל. מכאן, העורך של חולין השאיר את הלשון המקורית כפי שהיא יצאה מפיו של ר' יוחנן. הוזה אומר שמן הגמרא בחולין לבד אין ללמוד דבר על קיומה של סדרא בבבל.

אולם עדיין צריכים אנו לעיין בדבריו הירושלמי ביצה פ"א ס סע"ג: 'רב מפקיד לתלמידיו לא תיתבון לכון על טבלה ברייתא דסדרא דאסי דאינן צניגין'. מכאן אנו שומעים, לכאורה, שרב לימד בסדרא. אולם הדבר אינו כן. המדובר כאן, כפי הנראה, בבית מדרשו של איסי שהיה בהוצל בדורומה של בבל. ובלשונו של הירושלמי מכונה בית המדרש שבבבל בכינוי סדרא כפי שהיו קוראים לבתי הכנסת בא"י (שבהם היו מתכנסים, כידוע, גם לשם תלמוד תורה). וכל עוד שאין בתלמוד הבבלי אמורא בבלי שמוסר על סדרא בבבל אין ללמוד דבר על קיומה של סדרא בבבל. מה שניתן להעלות מן המקורות הוא קיומם של בתי מדרש ובתי דין.

ומכאן לשאלה השלישית – מתי נתייסדה המתיבתא הראשונה בבבל. רב שרירא גאון כותב באגרתו (מהד' לוי, עמ' 74): 'ועד דאיפטר רבי בראשי גלואתא הו נהיגין בבבל ולא בראשי מתיבתא ונשיאים דאינן ראשי סנהדרין בארץ ישראל...'. ובנספחים לאגרת רב שרירא גאון (מהד' לוי XIX) אנו שומעים בצורה מפורשת יותר: '...שעד ימי רב לא היה ראש בבבל שמנהיג את הדור אלא ראשי גלות זה הם (צ"ל 'זהם') שהיו מנהיגים. ומימי רב ואילך ראש ישיבה עם ראש גלות שניהם מנהיגים...'

דבריו הנזכרים של הגאון מלמדים אותנו שני דברים חשובים ביותר. האחד – רב היה ראש הישיבה הראשון בבבל. והשני – רב בחד עם ראש הגולה הנהיג את העדה

מיבעי למיפטרטא לישקול רשותא מבי ריש גלותא. וכן אמר שמואל לשקול רשותא מבי ריש גלותא.

על ידי 'נטילת רשות' מכירים רב ושמואל, למצער הכרה פורמאלית, בסמכותו החשובה של ראש הגולה. יש בכך משום הבעת כבוד והערכה למעמדו של ראש הגולה כראש העדה היהודית בבבל. אולם הלכה למעשה היו רב ושמואל, וכן ראשי הישיבות שבאו אתריהם, עצמאיים ובלתי תלויים בהכרעותיהם בהלכה ובמעשי בית דין שלהם בבית דינו של ראש הגולה. יתכן, אפוא, שתמורת הכרתם של רב ושמואל במעמדו הרם של ראש הגולה הכיר הוא במעמדם ובסמכותם הדתית.

נמצאנו למידים שדבריו של רב שרירא גאון על שיתוף ההנהגה בידיהם של ראש הגולה ורב יש להם סימוכין בבבלי. נוסף על כך את העובדה האמורה על תיתון משפחת רב במשפחת ראש הגולה שעליו נמסר בחולין צב א. אולם אין בידינו עדות מכרעת שרב היה ראש הישיבה הראשון בבבל כדבריו של שרירא גאון. הדבר אינו נמנע לאור הדברים האמורים, אך ראיה מכרעת וחד-משמעית אין בידינו, שכן סמכותו הדתית החשובה של רב אינה קשורה בהכרח בקיומה של ישיבה. אמנם מצינו למעלה כמה וכמה סימנים שמעידים שבבית מדרשו של רב היו נהוגים סדרים מסוימים שהם אופייניים למתיבתא הבבליית כפי שהיא מוכרת לנו מימיו של רב הונא ואילך.

אולם שאלת התהוותה של המתיבתא הבבליית הראשונה לא היתה רק קשורה בהסכמתו של ראש הגולה, אם כי יש להסכמה זו משקל רב, אלא היא גם קשורה במה שהתרחש בימים ההם בעולמם של החכמים בא"י. מפורסמת היא המסורת שמימי רב 'עשו עצמם (בבבל) כא"י', למצער ביחס לשתי הלכות (גיטין ו א; ב"ק פ א). דבר זה לא מעיד רק על הכרתו העצמית של רב אלא הוא כפי הנראה קשור בנימוק הישיבה מן הנשיאות, שעולה מצוואתו של רבי כפי שהיא מסורה בכתובות קג א-ב. רבי חנינא בר תמא, שנקבע על ידי רבי לעמוד בראש הישיבה המרכזית בא"י, ראה ברב אחד ממתתרי הרציניים לראשות הישיבה, כפי שאנו למידים מיומא פז ב (ראה שם ברש"י, ד"ה חלמא חזי). עובדה זו, שרב היה ראוי לעמוד בראש הישיבה בא"י, מוסיפה משנה תוקף לאפשרות שרב אמנם ייסד לו בית מדרש בבבל, כולל בית דין, שבו היו נהוגים סדרים כאלה שהיו נהוגים בישיבה בא"י. אולם, כאמור, עלינו להניח שייסודו של בית מדרשו של רב נתפתח שלבים שלבים והגיע לשכלולו, לדוגמת מתיבתא, אולי בסוף ימיו של רב ואולי במינוי של תלמידו ויורשו רב הונא, כדעתו של בעל סדר עולם וזטא שהבאנו למעלה (ראה תרביץ לא, תשכ"ב, עמ' 281 ואילך; ציון כת, תשכ"ג, עמ' 14 ואילך).

על שיתופו של רב בתחום המינהל, שיתוף שלא עלה יפה, מעידה עובדת מינויו של רב לאגרונומוס, שעליו מסופר בירושלמי ב"ב סוף פרק ה. רב נתבש בבית הסוהר על ידי ראש הגולה משום שסרב לציית להוראתו לפקח על המתירים. אולם בתחום אחר, בתור דיין בבית דינו של ראש הגולה עלה, כפי הנראה, שיתוף הפעולה יפה. לדוגמא, בקידושין מד ב נמסר: 'איתמר קטנה שנתקדשה שלא לדעת אביה אמר שמואל צריכה גט וצריכה מיאון. אמר קרנא דברים בגו, אם גט למה מיאון אם מיאון למה גט. אמרו ליה האמר עוקבא (י"ג עקיבא) ובית דיניה בכפרי. אפכוה שדרוה לקמיה דרב. אמר להו האלוהים, צריכה גט וצריכה מיאון...' מכאן, כפי שכבר הכיר אומנסקי, ניכר שרב היה בעל עמדה חשובה בבית דינו של רב עוקבא ראש הגולה.

יתר על כן, אנו מוצאים שאנשי ראש הגולה הכירו בסמכותו הדתית הרמה של רב, וגם של שמואל. לדוגמא, בכתובות פ"ד מ"ב שונה התנא: 'את תהא יתבא בבית ומתזנא מנכסי כל ימי מגד אלמנותיך בביתך...' כך היו אנשי ירושלים כותבין. אנשי הגליל היו כותבין כאנשי ירושלים. אנשי יהודה היו כותבין עד שירצו היורשין ליתן ליה כתובתיך...'. בשולי משנה זו מביאה הגמרא, שם נד א, את הדברים הבאים: 'אתמר רב אמר הלכה כאנשי יהודה ושמואל אמר הלכה כאנשי הגליל. בבל וכל פרוודהא נהוג כרב נהרדעא וכל פרוודהא נהוג כשמואל. ההיא בת מחזא דהות נסיבא לנהרדעא אתו לקמיה דרב נתמן שמעיה לקלה דבת מחזא היא. אמר להו בבל וכל פרוודהא נהוג כרב. אמרו ליה והא לנהרדעא נסיבא. אמר להו אי הכי נהרדעא וכל פרוודהא נהוג כשמואל...'.

בלא להיכנס לעיון מפורט בענין תשוב זה יצוין כאן שרב נתמן 'תתניה דבי נשיאה' (תולין ככד א), ואתה מן הדיינים החשובים בבית דינו של ראש הגולה, מכיר בסמכותו של רב ושמואל בנידון. ואין לומר, כמקובל אצל חוקרים אחרים, שהכרה זו הצטמצמה אך ורק בדיני איסור והיתר, ולא כללה דיני ממונות, שלכאורה היו מסורים לידי בית דינו של ראש הגולה. נציע כאן, לדוגמא, דבריו של שמואל בגיטין לו ב בדין פרוסבול. הוא אמר: 'לא כתבין פרוסבול אלא אי בבי דינא דסורא אי בבי דינא דנהרדעא...'. והכוונה לבית דינם של רב ושמואל כפי שפירש רש"י. אין שמואל מכיר בסמכותו של בית דינו של ראש הגולה לכתוב פרוסבול.

על יסוד המקורות המועטים שהבאנו מסתבר שראש הגולה הכיר בסמכותם הגדולה של רב ושמואל. הכרה זו מסתברת, כפי הנראה, מתוך הסכם הדדי בדבר חלוקת סמכויות בהנהגת העדה היהודית בבבל. בסנהדרין א נמסר: 'אמר רב (אמנם י"ג רבא) האי מאן דבעי למידן דינא ואי טעה